

Spinoza: Een reis langs zijn Voorlopers en Tijdgenoten

Een cyclus van vijf cursusmiddagen over filosofen van ver voor Spinoza tot en met zijn tijdgenoten, georganiseerd door Spinozakring Soest

Cultureel en Congres Centrum De Rank, Soest, oktober 2025 – april 2026

Dag I: Griekse Oudheid: Aristoteles en de Stoa - Frans de Haas

18 oktober 2025

Inleiding

De voorzitter van de Spinozakring Soest, Gonny Pasmaan, heet alle aanwezigen hartelijk welkom, in het bijzonder de spreker van vandaag, Frans de Haas. Hij is Hoogleraar Antieke en Middeleeuwse Wijsbegeerte aan de Universiteit Leiden. Hij zal als historicus van de filosofie met name ingaan op de filosofie van Aristoteles en de Stoa en eindigen met een vergelijking met de filosofie van Spinoza.

In zijn lezing analyseert Frans de Haas de Griekse filosofie, in het bijzonder die van Aristoteles en de Stoa, als de intellectuele "voedingsbodem" voor Spinoza. De centrale these is dat de ontwikkeling van Aristoteles via de Stoa naar Spinoza kan worden beschouwd als een proces van het **samenpersen van het filosofische systeem**. Bij Aristoteles is er nog "veel lucht" en zijn er veel opties; de Stoa klopte daar al veel uit; en Spinoza perste het laatste restje lucht eruit, wat resulteert in een monolithisch, gedetermineerd geheel.

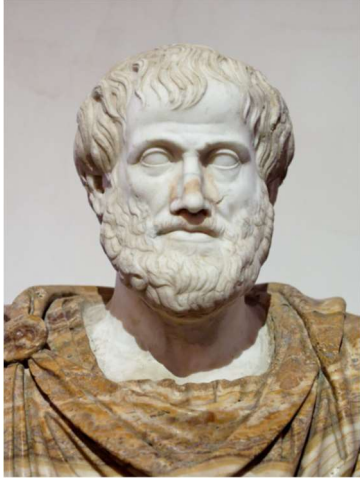
Spinoza's Relatie tot Griekse Filosofie

Spinoza was bekend met de werken van zijn voorgangers. Hij bezat het volledige werk van **Aristoteles** (in Latijnse vertaling), evenals het *Enchiridion* van **Epictetus** en de brieven van **Seneca** (beiden Stoïcijnen).

Spinoza's kritiek op de Griekse filosofie was echter grotendeels negatief. Hij klaagde over de nadruk op **finaliteit** (doelgerichtheid) en de **ijle, abstracte begrippen** van Plato en Aristoteles. De Stoa bekritiseerde hij omwille van hun materialisme en hun pogingen om "nog iets van vrije wil" overeind te houden. De enige oud-Griekse filosofen die positief werden beoordeeld, waren de **Atomisten (Democritus en Epicurus)**, vanwege hun **simpele, wetmatige, rationele benadering van de natuur en de dood**, zonder bijgeloof of angst voor goden.

1. Aristoteles: De Filosofie met 'Lucht'

Aristoteles (384-322 vC) is leerling van Plato. Aristoteles' filosofie is empirisch opgebouwd, voortkomend uit zijn biologisch onderzoek.

Metafysica en kosmos

De wereld is opgebouwd uit individuele substanties die bestaan uit **potentie en act** (materie en vorm), wat verandering mogelijk maakt. Het systeem vereist een **Hoogste Principe** (de Eerste Bewegende Beweging, of God), dat **Pure Actualiteit** is, zonder enige potentie. Deze godheid is een **zichzelf denkende denkact** en is **géén schepper**; het functioneert als **doeloorzaak** die alles in de kosmos inspireert tot het actualiseren van potenties. Aristoteles hanteert een rijk begrip van verklaring, gebaseerd op de vier oorzaken (materie, werk, vorm, doel).

Psychologie is onderdeel van de fysica (principe van beweging en rust in zichzelf) en de opmaat tot uitgebreide biologie, waarvan gedrag van de mens weer een nadere invulling is tot en met het rationele leven toe.

Ethiek en ruimte

Het doel (*ergon*) van de mens is de **volledige vervulling van het mens-zijn** (perfectie), een leven volgens de **ratio** (zuiver denken, *theoria*). Dit moet een **levenslange praktijk** van concrete handelingen zijn; kennis van het goede is op zich slechts potentie.

De **deugd** (*aretē*) is een **verworven dispositie** (*hexis*) met betrekking tot een keuze en ligt in een **midden ten opzichte van ons**. De mens wordt geacht in belangrijke mate de **primaire oorzaak** van zijn handelen te zijn, wat morele verantwoordelijkheid en terechte straf of beloning mogelijk maakt. Er zijn twee soorten deugden: **karakter deugden** (het (brede) midden tussen uitersten) en **intellectuele deugden** (technische kennis (*technē*), praktische kennis (*phronēsis*) "over wat goed en nuttig is voor een geslaagd leven in het algemeen", wetenschappelijke kennis en bewijsvoering (*epistēmē*), kennis van principes (*nous*), wijsheid (*sophia*= *nous* en *epistēmē* samen)

Sociale Filosofie: Vriendschap (*Philia*) met gelijkgestemden, die een **alter ego** (*allos egō*) zijn, is essentieel voor het bereiken en behouden van deugdzaamheid. Goede (politieke) relaties en betrekkingen tussen (stad)staten zijn óók een vorm van *philia*.

De 'lucht' in dit systeem bestaat uit:

- **Contingentie en Toeval:** Veel processen zijn niet-noodzakelijk, en regels gelden slechts "in de meeste gevallen". Toeval is een neveneffect van een doelgerichte handeling. In de **psychologie**: verschillen in natuurlijke aanleg; keuzes op grond van eigen kracht en inschatting van de situatie.
- **Keuzevrijheid:** Er is ruimte voor **vrije keuze**; het is reëel dat mensen weten wat goed is, maar het toch niet doen. Morele verantwoordelijkheid en terechte beloning en straf is alleen mogelijk als de mens in belangrijke mate de **primaire oorzaak** is van handelen. Het beste resultaat wordt bereikt als de mens = de ratio niet afgeleid wordt door **irrationele emoties** (*akrasia*), maar wordt gesteund door rationeel getrainde emoties.

Als je de ruimte afschaft is er geen ethiek meer mogelijk –zegt de Aristotelicus Alexander van Aphrodisias in zijn *De fato...* tegen de Stoa!

2. De Stoa: Systematisering en Determinisme

Vroege Stoa, IV-III vC: Zeno, Cleanthes, Chrysippus

Midden Stoa, II-I vC: Panaetius, Posidonius

Late Stoa I-II nC: Epictetus, Seneca, Marcus Aurelius ...

De Stoa creëerde een filosofisch systeem waarin de **kosmos een strikt georganiseerd en coherent geheel** vormt.

Metafysica en Determinisme

De Stoa is **materialistisch**; alles (inclusief de ziel, de ratio, en God/Logos) is materieel. Het **actieve, rationele principe (Logos)** doordringt de passieve materie volledig en

ordent de kosmos, waardoor de wereld een **nexus van oorzaak en gevolg relaties** wordt. Dit leidt tot **determinisme**. De ratio in de mens is een manifestatie van de goddelijke Ratio (zaden van de Logos, *spermatikoi logoi*).

Ethiek en Innerlijke Vrijheid

Hoewel de ethiek de "vruchten" van de filosofie vormt, proberen de Stoïcijnen een vorm van **zelfzegenschap** te behouden in de gedetermineerde wereld. Vrijheid ligt in de **innerlijke keuze om te leven volgens de natuur** (de kosmische en individuele ratio). "Als je niet wilt leven volgens de natuur heb je de natuur verkeerd begrepen". Men wordt beoordeeld op de **innerlijke toestand** van de ziel, ongeacht de feitelijke handelingen die immer gedetermineerd zijn. Er is zo geen notie van vrije wil maar wel **ethische verantwoordelijkheid** omdat de mens (vreemd genoeg) wel verantwoordelijk gehouden kan worden voor zijn innerlijke toestand.

Therapie en Affecten

Het enige ware **goed** is de **deugd** (leven volgens de natuur), terwijl externe zaken zoals rijkdom of gezondheid **indifferent** zijn (doen er niet toe). Het doel is **apatheia** (vrijheid van aandoeningen of affecten). **Emoties** ontstaan door **verkeerde oordelen** over de situatie, aangezien de ziel volledig rationeel is. Filosofie dient als **therapie** om deze oordelen rationeel te neutraliseren en gemoedsrust te bereiken.

"Deze wereld is één en bevat alle wezens in zich; zij is georganiseerd door de natuur, levend, rationeel en intelligent, en zij bezit de organisatie van wezens, een organisatie die eeuwig is en voortschrijdt volgens een bepaalde volgorde en orde ... Alles wat tot stand gekomen is wordt gevolgd door iets anders dat er noodzakelijk van afhangt als van een oorzaak, en alles wat tot stand komt heeft iets wat eraan voorafgaat waarmee het is verbonden als aan een oorzaak."
(Alexander of Aphrodisias *De fato* 191.31ff)

Sociale filosofie

Het begrip **oikeiosis** (zich eigen maken, verwantschap) beschrijft een natuurlijk proces van **zelfbehoud** dat zich rationeel uitbreidt naar verwantschap met grotere gemeenschappen (familie, stad) tot aan de hele **kosmos**. Dit proces, beginnend bij natuurlijke oorsprong, vereist bewuste rationele ontwikkeling.

Epictetus Handboekje

(43) Ieder ding heeft twee handvatten: met de één kun je het dragen, met de ander niet. Als je broer je onrecht aandoet, pak de zaak dan niet aan bij het handvat dat hij onrecht doet (daarmee kun je die zaak namelijk niet dragen), maar liever bij het andere handvat, dat hij je broer is, dat hij samen met je is opgegroeid: dan pak je de zaak aan bij het handvat waarmee je hem kunt dragen.

Epictetus (50-120 nC) was een stoïcijner die zich richtte op het onderscheiden van wat we kunnen controleren (onze eigen gedachten, oordelen en acties) en wat we niet kunnen controleren (externe gebeurtenissen, meningen van anderen, het lot). Zijn gedachten hierover zijn als voorbeelden verzameld in een Handboekje (*Encheiridion*), door zijn leerling Arrianus.

3. Spinoza: Volledige Compressie

Spinoza's systeem voltooit de compressie, waarbij alle restanten van contingentie en onzekerheid worden verwijderd.

Monisme en Determinisme

Spinoza hanteert een **volledig monisme**: alles is **één substantie** (*natura naturans* en *natura naturata*: scheppend en geschapen). De *natura naturata* kent oneindige (beweging, rust) en eindige modi (zoals extensie/lichaam en denken/geest), maar er is geen fundamenteel onderscheid.

Kennis, Essentie en Wil

Perfectie is de culminatie van cognitie. Kennis 1 is **waarneming** = toegang tot andere lichamen. Kennis 2 = discursief **denken** op basis van algemene noties. De hoogste vorm is **Intuïtie** (Kennis 3), de **visio dei**, wat leidt tot **gemoedsrust** (*acquiescentia mentis*) en absolute **vrijheid**.

Maar hoe meer de geest weet, hoe beter hij zowel zijn eigen vermogens als de orde van de natuur begrijpt. Hoe beter hij zijn eigen vermogens begrijpt, hoe gemakkelijker hij zichzelf kan sturen en regels kan opstellen voor zijn eigen sturing; en hoe beter hij de orde van de natuur begrijpt, hoe gemakkelijker hij zich kan onthouden van nutteloze bezigheden. En daarin bestaat, zoals we al hebben gezegd, onze hele methode. (TIE 40)

Spinoza identificeert fundamentele concepten met elkaar: de **essentie** van elk ding is zijn **kracht**, is de **deugd**, is het **verstand**, en is de **wil**. Er is geen afzonderlijke of 'vrije' wil nodig om tot oordelen en handelen over te gaan. De wil is niet los te denken van het verstand.

Conatus en Ethiek

Spinoza stelt dat wij **niet naar het goede streven omdat wij oordelen dat het goed is, maar wij noemen het goed omdat wij er onwillekeurig naar streven**. Elk ding streeft naar **zelfbehoud** (*conatus*), wat de uitdrukking is van Gods

kracht. Het hoogste goed = perfectie van het leven = het bereiken van (het ideaalbeeld van de

menselijke) natuur = schouwen van God = een direct begrip van alles zoals het in God is = liefde voor God = Gods eigenliefde (alle lucht is er uit).

Deugdzzaam handelen is identiek aan **handelen op grond van de wetten van de eigen natuur** en is gelijk aan **zelfbehoud nastreven**. Het hoogste goed (perfectie, schouwen van God) is de bundeling van de theoretische activiteit van Aristoteles en de eigenliefde van God.

Affecten en Therapie

Primaire **affecten** (emoties) zijn **verwarde ideeën** van uitwendige oorzaken. De macht van de geest over de hartstochten bestaat uit de **kennis ervan te hebben** en het scheiden van de hartstochten van onhelder voorgestelde uitwendige oorzaken. Blijdschap (*laetitia*) en droefenis (*tristitia*) zijn variaties op het **verlangen naar perfectie** (*conatus*), afhankelijk van de overgang naar een hogere of lagere graad van perfectie. Affecten van de geest zijn **actieve affecten** gebaseerd op heldere ideeën die onze kracht vergroten danwel **passieve affecten** gebaseerd op onvolmaakte ideeën die onze kracht verminderen.

Hoewel Spinoza's systeem strikt deterministisch en sterk gericht is op het individuele intellect, wordt de sociale dimensie als essentieel beschouwd, mede gezien het feit dat de *conatus* (zelfbehoud) en de beperkte modi samenwerking noodzakelijk maken. Het toewensen van het hoogste goed aan anderen (de reden om de *Ethica* te schrijven) is een transformatie en heling van het intellect dat ook een sociale dimensie kent.

Leven volgens de natuur

“Het onvoorwaardelijk deugdzzaam handelen is hetzelfde als het handelen op grond van de wetten van de eigen natuur. Welnu, wij handelen slechts in zoverre wij kennen. Het deugdzzaam handelen in ons is dus hetzelfde als onder leiding van de rede handelen, leven, het zelfbehoud nastreven en dit op basis van het zoeken naar het eigenbelang.” (E IV 24 bewijs)

Essentie = kracht = deugd = verstand = wil: er is geen losse ‘vrije’ wil voor nodig om tot oordelen en handelen over te gaan.

Conclusie: samenpersen

Aristoteles:

1. veel vrije ruimte in (meta)fysica en psychologie, samenhang van de natuurlijke hiërarchie (scala naturae) door algemene noties als finaliteit, potentie en actualiteit (ziel/lichaam)
2. vrije keuze is de grond voor situationele deugdedethiek, geen harde ethische voorschriften
3. ethiek en politiek in elkaars verlengde

Stoa:

1. hecht materialistisch bouwwerk waarin metafysica = fysica = psychologie = logos
2. deugd = kennis die vrijheid geeft voor de innerlijke keuze om te handelen volgens de natuur zonder emoties = onjuiste oordelen – ongeacht de gedetermineerde uitkomst
3. natuurlijk proces van oikeiōsis leidt van zelfbehoud tot staat tot kosmos

Spinoza:

1. volledig monisme dus volledig determinisme
2. lichaam is idee van de geest

3. essentie = deugd = kennis = wil = kracht om tot *visio Dei* te komen en alles vanuit Gods perspectief te zien
4. dit wenst men ook de andere mensen toe (vandaar de *Ethica*)
5. verlangen tot zelfbehoud (conatus) drijft onbewust deze perfectionering omdat ieders essentie een modus van God is
6. (on)rechtvaardigheid pragmatisch gevolg van geldende wetten

Vragen en antwoorden

Q1: Zijn affecten hetzelfde als emoties of zijn de emoties het gevolg van de affecten?

A1: Volgens mij is het soms hetzelfde Latijnse woord dat verschillend vertaald wordt. Dus ik heb inderdaad gedaan alsof het hetzelfde is. Maar je zou kunnen zeggen dat er een affect is en vervolgens de emotie een gevolg van dat affect is. Dat past weer mooi bij het indikken van Spinoza.

Q2: Over Aristoteles en de Kosmos. Het hoogste principe doet niets. Is alleen bezig met zichzelf. Wat moet ik verstaan onder het hoogste principe?

A2: Het hoogste principe is een zichzelf denkende denkact. Het is de hoogste substantie in de natuurlijke hiërarchie van Aristoteles. En het is het enige ding in de werkelijkheid dat pure actualiteit is zonder enige potentie, dus zonder een manier om te veranderen in wat voor zin dan ook. Alles wat tot dit punt in deze samenvatting staat, staat wel degelijk in Aristoteles. De kwalificatie dient voor het al te menselijke “streven” en “proberen” van stenen (en hemellichamen) om de pure actualiteit te benaderen. Dat is daar natuurlijk een onbewust en automatisch proces, hoewel het nog steeds de actualisatie van potenties is. Het geldt dus niet alleen voor levende wezens, maar ook voor de niet levende natuur. Dus bijv. voor stenen en andere dingen. Stenen “proberen” ook heel stenig te zijn en al hun stenige eigenschappen zo goed mogelijk te realiseren. Dus het is de doelloorzaak omdat het iets voorstelt wat eigenlijk de hele kosmos, alle onderdelen van de kosmos tot doel hebben. Namelijk zichzelf volledig actualiseren. Maar de potenties die alle dingen hebben op hun eigen niveau verschillen natuurlijk. Dus ze zullen nooit een zichzelf denkend intellect worden. In die zin lijkt dat helemaal niet op wat Spinoza aan het doen is. Dus iedereen heeft zijn eigen plek, zijn eigen set aan potenties en de enige opdracht is om je potenties zo goed mogelijk te actualiseren.

Q3 Ik vroeg me af of jezelf reduceren tot een zelfhandhavings principe, wat Spinoza eigenlijk doet, niet een verarming is ten opzichte van de Stoïcijnen. Want die hadden weliswaar ook het zelfhandhavingsprincipe, maar ook een zelfontplooiingsprincipe. Is dat eigenlijk geen verarming van één van de grondslagen van de ethiek?

A3 U bereikt daar wel de gelukszaligheid mee. Dus als dat de bedoeling is, dan zit u goed. Ik ben meer een Aristotelicus, dus ik houd van dat pragmatische en de ruimte. En dan denk ik ja, dit is allemaal wel heel straf. Spinoza heeft het wel over het werken aan je geest. Dus dat is ook een vorm van zelfontplooiing. Aristoteles zou zeggen dat dit het actualiseren van je potentie is. En je eindigt dan ook nog eens een keer in een gelukszalige toestand. En dat had Aristoteles weer niet in petto. Dus dat is weer winst bij Spinoza.

Q4 Ik vroeg me af of jij misschien toch de kloof tussen Spinoza en Stoa niet wat te nauw maakt. Jij zei namelijk dat Spinoza de sociale dimensie niet kent. Maar volgens mij is die sociale dimensie bij Spinoza juist essentieel vanwege de gedachte van de conatus.

Dat geldt ook op het vlak van de emoties. Voor de emotie van liefde is het belangrijk dat die aansluit bij en bijdraagt aan de emotie van anderen. Als je leest in deel III van de *Ethica* zie je dat Spinoza ook een aantal mechanismen beschrijft die emoties tot sociale emoties maken. Liefde is natuurlijk in feite ook een sociale emotie (Henri Krop).

A4 Maar ik weet niet of de afstand met de Stoa groter wordt. Want uiteindelijk zit dit ook allemaal wel in dat principe van *oikeiosis*, de liefde voor andere mensen en de zorg voor andere mensen die in dezelfde st(r)aat wonen en dat soort dingen. Het zit er zelfs zo sterk in dat de christelijke filosofie het begrip naastenliefde heeft gekoppeld aan de stoïische *oikeiosis*. Dat is ook wat de latere Aristotelici doen vanaf de 2^e eeuw. Die kapen eigenlijk het begrip *oikeiosis* terug om het te vertalen in de termen van de vriendschap, *philia*, van Aristoteles. Het lijkt me dat Spinoza die trend ook heeft opgepikt. Daar was ik mij nog niet van bewust, dank!